

برخی ناگفته‌ها درباره فهرست شیخ منتجب‌الدین و معالم العلماء

دانش‌پژوهان، برخی از آنها را برای تکمیل مباحث گفته شده پیرامون فهرست شیخ منتجب‌الدین و نیز معالم العلماء ابن شهر آشوب، در قالب دو ناگفته تقدیم می‌دارد.

ناگفته اول

ناگفته اول درباره مؤلفینی است که شیخ منتجب‌الدین در ترجمه‌شان آنها را عنوان مؤلف یاد نکرده و کتابی را به آنها نسبت نداده است.

در مقاله حضرت آیت‌الله شبیری آمده است که: «ناگفته نماند که کتاب فهرست شیخ منتجب‌الدین اگرچه به منظور تدبیل فهرست شیخ که مخصوص مؤلفین شیعه و ذکر مؤلفات آنها است تألیف شد، اما منتجب‌الدین از منظور اصلی غفلت کرده و تنها به مؤلفین اکتفا نکرده و از پانصد و چهل و چند تنی که در این کتاب ذکر کرده است، منحصرأ به حدود یکصد تن از آنان تألیف کتابی را منسوب داشته است»^۱.

شاید در ابتدا تصور شود رجالی که شیخ منتجب‌الدین آنها را ترجمه کرده است، ولی کتابی را به آنها نسبت نداده است و به مؤلف بودن آنها نیز اشاره‌ای نکرده است، لابد هیچ یک مؤلف و صاحب کتاب نبوده‌اند و این دلیل نقصی متوجه فهرست منتجب‌الدین نیست، اما این مطلب درست نیست و عده قابل توجهی از افراد مزبور مؤلف بوده‌اند. نام عده‌ای از ایشان که نگارنده به مؤلف بودن آنها پی برده است به شرح ذیل است:

۱. شمس‌الدین ابوالمفاخر بن محمد الرازی. شیخ منتجب‌الدین در ترجمه وی نگاشته است: «مداح آل رسول الله (صلوات الله و سلامه علیه و علیهم) صالح فاضل»^۲.

ظاهراً این شخص با ابوالمفاخر الرازی که در الذریعه معاصر خاقانی شاعر (م ۵۰۲) و سلطان غیاث‌الدین محمد بن ملک‌شاه سلجوقی (م ۵۱۱)

چکیده: نویسنده در نوشتار حاضر برخی مباحث تکمیلی پیرامون فهرست شیخ منتجب‌الدین و نیز معالم العلماء ابن شهر آشوب را به رشته تحریر درآورده است. وی ابتدا از مؤلفینی نام می‌برد که شیخ منتجب‌الدین در ترجمه‌شان آن‌ها را به عنوان مؤلف یاد نکرده و کتابی را به آن‌ها نسبت نداده است. نویسنده، پس از ارائه شرح مختصری از این مؤلفان، در ادامه، در دو بخش مجزا، نام و شرح مختصری از مؤلفینی بیان می‌دارد که قطعاً پیش از شیخ طوسی و نجاشی و یا در حدود سال ۴۶۰ از دنیا رفته‌اند، اما در فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی ترجمه‌ای برای آن‌ها وجود ندارد و از زیادات منتجب‌الدین و ابن شهر آشوب در رفع نقص از فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی محسوب می‌شوند.

کلیدواژه: فهرست شیخ منتجب‌الدین، معالم العلماء، ابن شهر آشوب، شیخ طوسی، رجال نجاشی.

اشاره

در کتاب جرعه‌ای از دریا که مشتمل بر مجموعه مقالاتی از حضرت آیت‌الله شبیری زنجانی است، مقاله‌ای مفید و محققانه با نام فهرست شیخ منتجب‌الدین در حجمی تقریباً مفصل (۳۶ صفحه وزیری) به زیور طبع آراسته شده است. مقاله مذکور چنان‌که خود مؤلف محترم تصریح کرده‌اند، در اصل به انگیزه دفع اشتباهاتی که از برخی از استادان فن درباره فهرست شیخ منتجب‌الدین ابراز شده نگاشته شده است. از این رو مشتمل بر تمام مباحث قابل طرح در مورد کتاب مذکور و مولف آن نیست. با این حال آنچه که حضرت آیت‌الله در دفع اشتباهات برخی از استادان فن نگاشته‌اند، مهم‌ترین مباحث درباره فهرست شیخ منتجب‌الدین است و علاقمندان به این کتاب می‌توانند مباحث دیگری را که در مقاله مورد اشاره به آنها پرداخته نشده است؛ از قبیل مشایخ و شاگردان شیخ منتجب‌الدین، مسافرت‌ها و تألیفات وی را در مقدمه‌ای که محققین کتاب فهرست شیخ منتجب‌الدین در ابتدای کتاب نگاشته‌اند، به طور یکجا ملاحظه نمایند. اما مطالبی هم باقی می‌ماند که نگارنده از استادان فن کسی را نمی‌شناسد که به آنها پرداخته باشد. از این رو راقم این سطور برای بهره‌مندی بیشتر

۱. جرعه‌ای از دریا، ج ۱، ص ۵۰.

۲. فهرست اسماء علماء الشيعة ومصنفهم، ص ۲۶، رقم ۵۱.

ابن حجر عسقلانی در لسان المیزان وی را از مصنفین شیعه دانسته و کنبه وی را ابوعبدالله و تاریخ وفات وی را رجب سال ۵۷۹ قمری ذکر کرده است.^{۱۲}

شیخ حر عاملی در امل الامل یک مرتبه وی را با عنوان «جمال الدین الحسن بن هبة الله بن رطبة السوراوی» ترجمه کرده و گفته است: «كان فاضلاً فقیهاً عادلاً، یروی عنه ابن ادریس، له كتب»^{۱۳} و بار دیگر وی را با عنوان «جمال الدین الحسین بن هبة الله بن رطبة السوداوی» ترجمه کرده و گفته است: «فقیه صالح، و كان روی عن الشیخ ابی علی الطوسی، قاله منتجب الدین».^{۱۴} واضح است که این دو یک نفرند و یا «حسن» مصحف «حسین» است و یا برعکس و احتمال اینکه یکی برادر دیگری باشد، ممکن ولی بعید است.

۵. السید ناصرالدین الحسن بن مهدی الحسنی - خ الحسینی - المامطیری. منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فاضل».^{۱۵}

صاحب الریاض در ذیل عنوان «السید بهاء الدین الحسن بن مهدی الحسینی المامطیری الطبرستانی» می‌گوید که: «شخص نامبرده فاضل عالم و جلیل است و من از تألیفات او رساله‌ای دیده‌ام با نام «رسالة الهند فی اجابة دعوة ذوی العنود فی الحجج الاصولیة والفروعیة» که آن را برای سلطان حسام الدوله اردشیر پادشاه طبرستان تألیف کرده است». سپس از شخص مورد بحث در فهرست منتجب الدین نام می‌برد و می‌گوید: «به گمان من او همین سید - یعنی سید بهاء الدین - است و اختلاف در لقب و غیر آن آسان است؛ زیرا ممکن است لقب او متعدد باشد و یا چیز دیگر مانند این و بزودی می‌آید [ترجمه] برادرش السید بهاء الدین علی بن مهدی الحسینی المامطیری و اینکه او از علماء و فقهائ است، پس شاید لقب یکی از دو برادر به اشتباه بر دیگری اطلاق شده است».^{۱۶}

البته مرحوم آقابزرگ طهرانی در اتحاد دو عنوان مذکور ایجاد تشکیک می‌کند و آن را تنها محتمل می‌داند.^{۱۷}

۶. السید ابوطالب حمزة بن محمد بن عبدالله الجعفری. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه دین».^{۱۸}

این شخص را ابن عساکر با عنوان «حمزة بن محمد بن عبدالله بن محمد ابوطالب الجعفری الطوسی الصوفی» ترجمه و تاریخ وفات وی را

شمرده شده و دیوانی در شعر و کتابی با عنوان «مقتل الشهداء» به او نسبت داده شده^{۱۹} متحداست، چنان‌که مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی محقق فهرست شیخ منتجب الدین به این مطلب جزم پیدا کرده و در پاورقی به دو کتاب مذکور از شیخ ابوالمفاخر رازی ارجاع داده است.^{۲۰}

۲. ثابت بن احمد بن عبدالوهاب الحلبي. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه، صالح، قرأ علی الشیخ التقی رحمهما الله تعالی».^{۲۱}

این شخص به گمان قوی همان ابوالحسن ثابت بن اسلم بن عبدالوهاب الحلبي^{۲۲} است که در برخی از منابع اهل سنت گفته شده وی از علمای شیعه و از بزرگان علم نحو بوده و کتابی در تعلیل قرائت عاصم و اینکه قرائت عاصم قرائت قریش است تألیف کرده و در حدود سال ۴۶۰ توسط اسماعیلیه در مصر مصلوب گشته است.^{۲۳}

۳. ابوعلی الحسن بن ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه، ثقة، عین، قراء علی والده جمیع تصانیفه، أخبرنا الوالد عنه رحمهم الله».^{۲۴}

این ابوعلی که فرزند شیخ طوسی بوده و تا سال ۵۱۱ قمری زنده بوده است،^{۲۵} در معالم العلماء ترجمه شده و کتابی با نام «المرشد الی سبیل المتعبد» به او نسبت داده شده است.^{۲۶}

ممکن است برخی تصور کنند که این خیلی عجیب است که ابن شهر آشوب (م ۵۸۸) در معالم العلماء نام کتاب ابوعلی طوسی را یادآور شده است، اما معاصرویی، یعنی شیخ منتجب الدین از این مطلب غفلت کرده است. اما ظاهراً این مطلب چندان هم عجیب نیست و از نمونه‌های دیگری که ذکر می‌شوند، این نکته به دست می‌آید که گویا ذکر نام تألیفات علمایی که شیخ منتجب الدین آنها را ترجمه کرده است، چندان برای وی مهم نبوده است.

۴. جمال الدین الحسین - خ الحسن - بن هبة الله بن رطبة السوراوی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه، صالح، وکان یروی عن الشیخ ابی علی الطوسی».^{۲۷}

۳. الذریعة؛ ج ۹، ص ۵۰، رقم ۲۸۰ و ج ۲۲، ص ۳۲، رقم ۵۹۰۶.

۴. رک به: فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۲۶، پاورقی ۱.

۵. همان، ص ۳۵، رقم ۶۶.

۶. به نظر مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی محقق کتاب فهرست شیخ منتجب الدین اتحاد مزبور قطعی است. رک به: فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۳۵، ۳۶، پاورقی.

۷. رک به: الوافی بالوفیات، ج ۱۰، ص ۴۷۰. بغیة الوعاة، ج ۱، ص ۴۸۰. تأسیس الشیعة، ص ۱۰۷، ۱۰۶. از سیوطی.

۸. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۴۲، رقم ۷۱.

۹. رک به: بشارة المصطفی، ص ۱۸، ح ۱.

۱۰. معالم العلماء، ص ۳۷، ۳۸، رقم ۲۲۶.

۱۱. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۵۲، رقم ۹۸.

۱۲. لسان المیزان؛ ج ۲، ص ۳۱۶، رقم ۱۱۲۹.

۱۳. امل الأهل؛ ج ۲، ص ۸۰، رقم ۲۲۲.

۱۴. همان، ج ۲، ص ۱۰۴، ۱۰۵، رقم ۲۹۰.

۱۵. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۶۲، رقم ۱۱۴.

۱۶. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۳۳۳، ۳۳۴.

۱۷. رک به: طبقات اعلام الشیعة؛ ج ۳، ص ۴۴، ۴۵. الذریعة، ج ۲۵، ص ۲۵۱، ۲۵۲، رقم ۵۷۹.

۱۸. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۶۲، رقم ۱۳۵.

که روایت می‌کند از کتاب **نزهة الابصار** از طریق جدش، شهر آشوب از قاضی ابوالمحاسن الرویانی از مؤلف کتاب مذکور ابوالحسن علی بن مهدی المامطیری.^{۲۶}

روایت ابن شهر آشوب از کتاب مامطیری با دو واسطه این نکته را نیز روشن می‌سازد که وی بین سال‌های ۴۵۰ تا ۵۰۰ قمری از دنیا رفته است.

۹. نصیرالدین ابوطالب عبدالله بن حمزة بن عبدالله الطوسی الشارحی المشهدی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه، ثقة، وجه».^{۲۷}

این شخص تا سال ۵۷۸ قمری زنده بوده است^{۲۸} و صاحب **الریاض او** را از مؤلفین و نام دو کتاب از کتاب‌های وی را ذکر کرده است.^{۲۹} شیخ حر عاملی نیز در **امل الامل** گفته است که وی دارای تألیفاتی بوده،^{۳۰} اما نام هیچ یکی از آنها را ذکر نکرده است.

۱۰. الفقیه علی بن عبدالعزیز بن محمد الامامی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «صالح محدث».^{۳۱}

ابن طاووس در کتاب **فرج المهموم** از کتابی در فضائل امیرالمؤمنین نوشته ابوالقاسم علی بن عبدالعزیز بن محمد النیشابوری حدیثی را نقل کرده است^{۳۲} و ابن حجر عسقلانی در **لسان المیزان** او را از شیوخ شیعه دانسته و سال وفات وی را ۴۷۸ قمری ضبط کرده است.^{۳۳} این شخص می‌تواند همان باشد که شیخ منتجب الدین او را ذکر کرده است. والله العالم.

۱۱. ابوجعفر محمد بن علی بن المحسن الحلبي. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه صالح، ادرك الشيخ أبا جعفر الطوسی (رحمه الله) وقرأ عليه السيد الامام ضياء الدين ابوالرضا و الشيخ الامام قطب الدين ابوالحسن الراوندیان رحمهما الله».^{۳۴}

این شخص که می‌توان سال وفات او را حدود سال ۵۰۰ قمری دانست، در **بغية الطلب** با عنوان «ابوجعفر بن علی بن المحسن الحلبي» ترجمه شده است و در ترجمه وی مؤلف **بغية الطلب** ابتدا خود این‌گونه آورده است که او شاعری اهل حلب و از فقهای امامی مذهب بوده است که به عراق مسافرت کرده و نزد شیخ طوسی شاگردی و از او روایت کرده است. سپس مؤلف **بغية الطلب** از خط بعضی از ادیبان اهل حلب

به نقل از حاکم هرات ابوعبدالله الحسین بن محمد الکتبی سال ۴۴۸ قمری ذکر کرده است.^{۱۹}

صاحب **روضات الجنات** در ضمن ترجمه ابویعلی حمزة بن عبدالعزیز الدیلمی ملقب به سلار کتابی با نام «تتمة الملخص» را به شخص مورد بحث با این عنوان نسبت می‌دهد: «السید ابوطالب حمزة بن محمد بن أحمد بن عبدالله الجعفری» و می‌گوید که وی نیز مانند سلار از شاگردان مفید و سید مرتضی بوده است.^{۲۰} البته در صحت انتساب کتاب مذکور به سید ابوطالب جعفری تردیدهایی وجود دارد و معلوم نیست مستند صاحب **روضات الجنات** چه می‌باشد.

۷. ناصرالدین راشد بن [ابراهیم] البحرانی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه، دین، قراهنا علی مشائخ العراق أقام مدة».^{۲۱}

مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی محقق فهرست شیخ منتجب الدین برای شخص مورد بحث در پاورقی ترجمه مفصل‌تری نگاشته‌اند که خلاصه آن چنین است: «او ابوابراهیم راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن ابراهیم بن محمد بحرانی است که در سال ۶۰۵ قمری از دنیا رفته است. وی دارای تألیفی مختصر در شناخت احوال پیامبر (ص) و دوازده امام (علیهم السلام) است و در آخر آن یکصد کلمه از کلمات کوتاه حضرت علی (علیه السلام) و ده حدیث در فضائل آن حضرت را ذکر کرده است. من نسخه‌ای از این کتاب را که در سال ۶۸۳ نوشته شده است در کتابخانه علامه سید محمد علی روضاتی (دام فضله) دیده‌ام».^{۲۲}

مرحوم آقابزرگ طهرانی نیز نام کتاب شخص مورد بحث را در **الذریعة** با عنوان «المختصر فی أحوالات الاربعة عشر (علیهم السلام)» ذکر کرده و فرموده‌اند که: «نسخه آن در اصفهان نزد [مرحوم] سید محمد علی روضاتی و آماده چاپ می‌باشد؛ چنان‌که خودش یعنی [مرحوم] روضاتی برای ما این‌گونه نوشته است».^{۲۳}

۸. السید بهاء الدین علی بن مهدی الحسنی المامطیری. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه وجه».^{۲۴}

این شخص را ابن شهر آشوب در **معالم العلماء** در ضمن مؤلفان شیعه ذکر کرده و در ترجمه وی گفته است: «زیدی الا ان له کتاب نزهة الابصار و محاسن الآثار».^{۲۵} و در مقدمه **مناقب آل ابی طالب** گفته است

۲۶. رک به: مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۱، ۱۲.
 ۲۷. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۲۵، رقم ۲۷۲.
 ۲۸. رک به: ریاض العلماء، ج ۳، ص ۲۱۶.
 ۲۹. رک به: همان، ج ۳، ص ۲۱۵ و ۲۱۶.
 ۳۰. أمل الامل، ج ۲، ص ۱۶۱، رقم ۴۶۶.
 ۳۱. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۳۶، الرقم ۳۰۷.
 ۳۲. رک به: فرج المهموم، ص ۹۲، ح ۱۱.
 ۳۳. رک به: لسان المیزان، ج ۴، ص ۲۴۱، رقم ۶۵۰.
 ۳۴. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۵۵، رقم ۳۵۷.

۱۹. تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۵، ص ۲۳۷، ۲۳۹، رقم ۱۷۷۷.
 ۲۰. روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۷۲، ۳۷۳.
 ۲۱. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۷۷، رقم ۱۶۶.
 ۲۲. همان، ص ۷۸، ۷۷، پاورقی.
 ۲۳. الذریعة، ج ۲۰، ص ۱۷۳، رقم ۲۴۵۵.
 ۲۴. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۲۵، رقم ۲۷۱.
 ۲۵. معالم العلماء، ص ۷۱، رقم ۴۸۲، با عنوان «ابوالحسن علی بن مهدی المامطیری».

الشیخ الامام محیی الدین الحسین بن المظفر الحمدانی».^{۴۴}

این شخص که در سال ۵۳۲ زنده بوده است،^{۴۵} به گفته محدث نوری در خاتمة المستدرک مرحوم حسن بن فضل طبرسی در مکارم الاخلاق با این عنوان از وی نقل می‌کند: «من مسموعات السيد الامام ناصح الدین ابی البرکات المشهدی». نیز علی پسر مرحوم طبرسی در مشکاة الانوار از وی فراوان نقل مطلب کرده است. یک بار با این عنوان: «من مجموع السيد ناصح الدین ابی البرکات» و بار دیگر با این عنوان: «من کتاب السيد ناصح الدین ابی البرکات» و بار سوم با این عنوان: «من کتاب السيد الامام ناصح الدین ابی البرکات».^{۴۶}

مرحوم علامه طهرانی نیز در الطبقات والذریعة به نقل از صاحب الرياض دو کتاب المسموعات والمجموع را به نامبرده نسبت داده و گفته است که مرحوم طبرسی در مکارم الاخلاق از کتاب اول و فرزندش علی در مشکاة الانوار از کتاب دوم نقل مطلب کرده است،^{۴۷} اما نگارنده به مطلب فوق در الرياض دست نیافت.

۱۵. مسعود بن احمد الصوابی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «متکلم، متبحر».^{۴۸}

نام و نسب کامل ترین شخص چنین است: فخرالزمان ابوالمحاسن - یا ابوالفضل - مسعود بن علی بن احمد الصوابی البیهقی.^{۴۹}

فرید خراسان در تاریخ بیهق وی را صاحب تصنیفات زیادی دانسته و تعدادی از آنها را نام می‌برد و می‌گوید که وی در محرم سال ۵۴۴ قمری از دنیا رفته است.^{۵۰}

۱۶. السيد بهاء الدین ابوالکرم - خ ابوالکرم - محمد بن حمزة الحسینی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «حافظ، صالح».^{۵۱}

از تاریخ ولادت و وفات این شخص اطلاعی نداریم، اما به دلیل ترجمه وی در فهرست شیخ منتجب الدین اطمینان داریم که وفات وی بعد از سال ۴۰۰ قمری واقع شده است.^{۵۲} در معالم العلماء بعد از ذکر نامش این گونه ترجمه شده است: «من کتبه کتاب المجالس، و يقال: له ثلاثة أحمال من الكتب».^{۵۳}

همین مطالب را با این اضافه نقل می‌کند: «وعاش بعده - یعنی بعد الشیخ الطوسی - الی حدود السبعین وأربعمائة، وقيل إن له مصنفات علی مذهبهم...».^{۳۵} بنابراین مؤلف بودن شخص مورد بحث جز در زمینه کتابت اشعارش چندان مسلم نیست.

۱۲. الوزير السعيد ذوالمعالي زين الكفاة ابوسعید منصور بن الحسين الابن. منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فاضل عالم فقيه، وله نظم حسن، قرأ علی شيخنا الموفق أبي جعفر الطوسی وروى عنه الشیخ المفيد عبدالرحمن النيسابوری رحمهم الله».^{۳۶}

با اینکه منتجب الدین این شخص را از شاگردان شیخ طوسی دانسته است، در سال ۴۳۲ قمری یا مدتی بعد از آن از دنیا رفته است.^{۳۷} و در معجم البلدان به اختصار ترجمه و دو کتاب نثر الدرر و تاریخ الری به وی نسبت داده شده است.^{۳۸} در کشف الظنون نیز به غیر از دو کتاب مذکور، کتاب نزهة الادب نیز به وی نسبت داده شده است.^{۳۹}

۱۳. محمد بن محمد بن علی بن ظفر الحمدانی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقيه فاضل».^{۴۰}

این شخص که از شاگردان شیخ منتجب الدین است و شیخ منتجب الدین در ذیل ترجمه پدرش (محمد بن علی بن ظفر) وی را مورد توجه و ترجمه قرار داده است، تا سال ۶۱۳ قمری زنده بوده است؛ زیرا در همین سال از کتاب الاربعین و نیز الفهرست شیخ منتجب الدین نسخه‌ای را استنساخ می‌کند.^{۴۱} مرحوم آقابزرگ طهرانی در الذریعة و الطبقات کتاب تخصیص البراهین را که شیخ حر عاملی به پدر صاحب ترجمه (محمد بن علی) نسبت داده است،^{۴۲} به صاحب ترجمه نسبت می‌دهد و می‌گوید که بین پدر و پسر خلط شده است و کتاب مذکور همان کتابی است که علامه حلی در اجازه‌اش به بنی زهره آن را با نام حصص البراهین به صاحب ترجمه نسبت داده است.^{۴۳}

۱۴. السيد ابوالبرکات محمد بن اسماعیل المشهدی. شیخ منتجب الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقيه محدث ثقة، قرأ علی

۳۵. بغية الطلب، ج ۱۰، ص ۴۲۷۶.

۳۶. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۶۱، رقم ۳۷۶.

۳۷. رک به: خاتمة المستدرک؛ ج ۳، ص ۷۸. الذریعة، ج ۳، ص ۲۵۴. در کشف الظنون وی به اشتباه متوفای سال ۴۲۲ دانسته شده است.

۳۸. معجم البلدان، ج ۱، ص ۵۱. عبارتی که یاقوت در ترجمه وی در ذیل «آیه» نگاشته است، چنین است: «والیها فیما أحسب. ینسب الوزير ابوسعید منصور بن الحسين الابن، ولی أعمالاً جلیلة، و صحب الصحاب بن عباد ثم وزر لمجد الدولة رستم بن فخر الدولة ابن رکن الدولة بن بویه، و کان أديباً شاعراً مصنفاً، و هو مؤلف کتاب نثر الدرر و تاریخ الری و غیر ذلك».

۳۹. کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۹۳.

۴۰. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۶۱، رقم ۳۷۹.

۴۱. رک به: طبقات اعلام الشيعة، ج ۳، ص ۱۷۱.

۴۲. أمل الامل، ج ۲، ص ۲۸۴، رقم ۸۴۷. با عنوان «برهان الدین محمد بن علی الحلوانی (خ. الحمدانی)».

۴۳. الذریعة؛ ج ۴، ص ۴، رقم ۸؛ طبقات اعلام الشيعة؛ ج ۳، ص ۱۷۱.

۴۴. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۶۳، رقم ۳۸۷.

۴۵. رک به: طبقات اعلام الشيعة، ج ۲، ق ۶، ص ۲۵۰.

۴۶. خاتمة المستدرک، ج ۱، ص ۳۵۸.

۴۷. رک به: طبقات اعلام الشيعة، ج ۲، ق ۶، ص ۲۵۰ و الذریعة، ج ۲، ص ۲۱، رقم ۳۷۷۱.

۴۸. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۶۶، رقم ۳۹۷.

۴۹. رک به: تاریخ بیهق، ص ۴۰۶. مجمع الاداب، ج ۳، ص ۱۹۹، رقم ۲۴۷۶ و رياض العلماء؛ ج ۵، ص ۲۱۱.

۵۰. رک به: تاریخ بیهق، ص ۴۰۶.

۵۱. فهرست أسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۸۴، رقم ۴۷۵.

۵۲. شیخ منتجب الدین خود در مقدمه فهرست گفته است که فقط به شرح حال متأخرین از شیخ طوسی و معاصرین با وی مبادرت کرده است.

۵۳. معالم العلماء، ص ۱۱۶، رقم ۷۷۲.

ناگفته دوم

عده‌ای از اشخاص ترجمه شده در فهرست منتجب‌الدین و نیز معالم العلماء، مولفینی بوده‌اند که پیش از شیخ طوسی و نجاشی از دنیا رفته‌اند، اما در فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی ترجمه‌ای برای آنها وجود ندارد. البته بین فهرست منتجب‌الدین و معالم العلماء این مطلب فرقی وجود دارد و آن فرق این است که برخی از زیادات ابن شهر آشوب بر فهرست شیخ طوسی، اشخاصی هستند که پیش از سال ۴۰۰ قمری از دنیا رفته‌اند، اما در فهرست منتجب‌الدین چنان‌که در مقدمه مولف نیز آمده است، علما و رجالی ترجمه شده‌اند که معاصر و متأخر از شیخ طوسی بوده‌اند. از این رو تقریباً می‌توان مطمئن بود که در فهرست منتجب‌الدین رجالی که پیش از سال ۴۰۰ قمری وفات یافته‌اند ترجمه نشده‌اند و هر شخصی که در این کتب ترجمه دارد، اگر از تاریخ وفات وی ولو به نحو تقریبی مطلع نباشیم، می‌توانیم وی را متوفای بعد از سال ۴۰۰ قمری بدانیم. بعد از این مقدمه در ذیل در دو بخش مجزا نام مولفینی را ملاحظه بفرمایید که قطعاً پیش از شیخ طوسی و نجاشی و یا در حدود سال ۴۶۰ (سال وفات شیخ طوسی) از دنیا رفته‌اند، اما در فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی ترجمه‌ای برای آنها وجود ندارد و از زیادات منتجب‌الدین و ابن شهر آشوب در رفع نقص از فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی محسوب می‌شوند.

الف) رجالی که پیش از سال ۴۰۰ از دنیا رفته‌اند و فقط ابن شهر آشوب آنها را به فهرست شیخ طوسی افزوده است؛ البته به استثنای رجالی که با عنوان «شعراء اهل البيت» در آخر معالم العلماء ذکر شده‌اند.

۱. ابراهیم بن احمد بن محمد المقرئ العدل الطبری^{۶۴}

ابن شهر آشوب کنیه این شخص را در المناقب ابواسحاق ذکر کرده است^{۶۵} و ظاهراً وی همان ابراهیم بن احمد بن محمد بن احمد بن عبدالله ابواسحاق الطبری المقرئ است که خطیب بغدادی وی را در تاریخ بغداد ذکر کرده است و گفته است که وی یکی از شهود بغداد و مالکی مذهب بوده است و نقل کرده است که وی به سال ۳۹۳ از دنیا رفته است،^{۶۶} اما ابن شهر آشوب در المناقب از کتاب المناقب شخص مورد بحث روایتی را نقل کرده است که بر تشیع وی دلالت دارد.^{۶۷}

۲. ابراهیم بن علی الکوفی^{۶۸}

این شخص را اولین بار شیخ در باب من لم یرو ذکر کرده است و در ترجمه وی گفته است: «راوی مصنف زاهد عالم قطن بسمرقند، و کان نصرین احمد صاحب خراسان یکرمه و من بعده الملوک».^{۶۹} پس ابن

۱۷. زین‌الدین محمد بن ابی جعفر ابن الفقیه امیرکا المصدری بنرجه من ولایة قزوین. منتجب‌الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فقیه صالح شهید».^{۵۴}

از تاریخ ولادت و وفات وی اطلاعی نداریم، لیکن به دلیل ترجمه وی در فهرست منتجب‌الدین اطمینان داریم که وفات وی بعد از سال ۴۰۰ قمری واقع شده است،^{۵۵} و بلکه به گمان قوی از معاصرین منتجب‌الدین بوده است؛ چنان‌که آقابزرگ طهرانی در الطبقات یادآور شده‌اند همان است که در معالم العلماء با عنوان «ابوجعفر محمد بن جعفر بن امیرکا الکهلانی السروی» ترجمه و دو کتاب با نام‌های المجالس و مجموع السروی به وی نسبت داده شده است.^{۵۶}

۱۸. وزیر شرف‌الدین انوشروان بن خالد. شیخ منتجب‌الدین در ترجمه وی نگاشته است: «فاضل».^{۵۷}

از این شخص ابن کثیر در البداية و النهایة با عنوان «ابونصر انوشروان بن خالد بن محمد القاشانی» ترجمه و تاریخ وفات وی را ۵۳۲ قمری یاد کرده است.^{۵۸} طبق نقل مرحوم آقابزرگ طهرانی از ابن خلکان، صاحب کتابی در تاریخ با نام صدور زمان الفتور و فتور زمان الصدور بوده است.^{۵۹}

۱۹. ابوالحسین ورام بن ابی فراس الحلی از نوادگان مالک اشتر نخعی. شیخ منتجب‌الدین در ترجمه وی نگاشته است: «عالم، فقیه، صالح، شاهدته بحلة و وافق الخبر الخیر، قرأ علی شیخنا الامام سدیدالدین محمود الحمصی رحمه الله بحلة و راعاه».^{۶۰}

این شخص که به گفته ابن اثیر در الکامل در سال ۶۰۵ از دنیا رفته است، در امل الامل ترجمه شده و کتابی با نام تنبیه الخواطر و نزهة النواظر به او نسبت داده شده است.^{۶۱} علامه مجلسی نیز در ابتدای بحار الانوار آن را بعنوان یکی از منابع کتابش یاد کرده است.^{۶۲} این کتاب با عنوان «مجموعه ورام» نیز معروف تراست و تاکنون چندین بار با هر دو عنوان مذکور به زیور طبع آراسته شده است.^{۶۳}

۵۴. فهرست اسما علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۱۸۷، رقم ۴۸۸.

۵۵. شیخ منتجب‌الدین خود در مقدمه فهرست گفته است که فقط به شرح حال متأخرین از شیخ طوسی و معاصرین با وی مبادرت کرده است.

۵۶. طبقات اعلام الشیعة، ج ۲، ق ۶، ص ۲۴۱-۲۴۲ و معالم العلماء، ص ۱۱۷، رقم ۷۷۷.

۵۷. فهرست اسما علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۱۹۳، رقم ۵۱۴.

۵۸. البداية و النهایة، ج ۱۲، ص ۲۶۶ و در تاج العروس، ج ۹، ص ۳۰۴ تاریخ وفات وی ۵۳۳ ذکر شده است.

۵۹. طبقات اعلام الشیعة، ج ۲، ق ۶، ص ۲۸.

۶۰. فهرست اسما علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۱۹۵-۱۹۶، رقم ۵۲۲.

۶۱. رک به: أمل الامل، ج ۲، ص ۳۳۸، رقم ۱۰۴.

۶۲. رک به: بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۰، وی نسبت ورام را این‌گونه ذکر کرده است: ورام بن عیسی بن ابی النجم بن ورام بن حمدان بن خولان بن ابراهیم بن مالک الاشتهر.

۶۳. رک به: الذریعه، ج ۴، ص ۱۳۰-۱۳۱، رقم ۶۵۰.

۶۴. معالم العلماء، ص ۷، رقم ۲۹.

۶۵. مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۸۸.

۶۶. تاریخ بغداد، ج ۶، ص ۲۰۱۹، رقم ۳۰۵۳.

۶۷. رک به: مناقب آل ابی طالب، ج ۳، ص ۲۷۶.

۶۸. معالم العلماء، ص ۶، رقم ۱۴.

۶۹. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، رقم ۵۹۲۱.

شهر آشوب این عنوان را از شیخ گرفته و شخص مورد بحث را جزء مولفین شیعه ذکر کرده است و چون نصر بن احمد سامانی متوفای سال ۳۳۱ هجری است، پس وی بعد از این تاریخ از دنیا رفته است.

۳. احمد بن اسماعیل الفقیه^{۷۰}

این شخص را اولین بار شیخ در کتاب رجالش ذکر کرده است و در ترجمه وی گفته است: «صاحب کتاب الامامة من تصنيف علی بن محمد الجعفری، روی عنه التلعکبری اجازة».^{۷۱} پس ابن شهر آشوب این عنوان را از شیخ گرفته و شخص مورد بحث را جزء مولفین شیعه دانسته است و چون وی از مشایخ تلعکبری (متوفای ۳۸۵ هجری) بوده است، قاعدتاً می‌باید پیش از تاریخ مذکور از دنیا رفته باشد.

۴. أحمد بن الحسين (الحسن خ ل) بن أسباط^{۷۲}

ظاهراً وی فرزند «الحسن بن أسباط الکندی» است که شیخ او را در کتاب رجالش در شمار اصحاب امام رضا (ع) ذکر کرده است.^{۷۳}

کینه وی در جامع الرواة^{۷۴} و نقد الرجال^{۷۵} به نقل از ابن شهر آشوب ابوذکر شده است، اما در نسخه‌های چاپ شده از معالم العلماء کینه وی ذکر نشده است.

۵. أحمد بن الحسين بن حفص الخثعمی^{۷۶}

به گمان قوی وی همان محمد بن الحسين بن حفص الخثعمی الاثنانی الکوفی ابوجعفر است که شیخ او را در باب من لم یرو ذکر کرده است و گفته است: «روی عنه التلعکبری و سمع منه سنة خمس عشرة و ثلاثمائة و فیما بعدها، مات سنة سبع عشرة و ثلاثمائة، و له منه اجازة».^{۷۷} اهل سنت نیز وی را بدون آنکه به تشیع و رافضی بودن نسبت دهند، در شمار رجال خودشان ذکر کرده‌اند و گفته‌اند که وی در سال ۳۱۵ از دنیا رفته است،^{۷۸} اما از وی روایاتی نقل شده است که بر تشیع وی دلالت دارد.^{۷۹}

البته به غیر از احتمال تصحیف «محمد» به «احمد» احتمال دیگری نیز وجود دارد و آن این است که احمد بن الحسين بن حفص برادر محمد بن الحسين بن حفص است والله العالم.

۶. أحمد بن الحسين بن عبدالله المهرانی الآبی^{۸۰}

این شخص کینه‌اش ابوالعباس و از مشایخ صدوق (م ۳۸۱) است.^{۸۱} بنابراین قاعدتاً حدود سال ۳۵۰ از دنیا رفته است.

۷. أبوسعید احمد بن رُمیح المروزی^{۸۲}

وی در تاریخ بغداد با عنوان «احمد بن محمد بن رمیح بن عصمة بن وکیع بن رجاء النخعی النسوی ثم المروزی أبوسعید» ترجمه و تاریخ وفات وی سال ۳۵۷ ذکر شده است.^{۸۳}

این شهر آشوب بعد از عنوان این شخص درباره او گفته است: «له اثبات الوصية لاميرالمؤمنین علیه السلام فی کتاب ذکر قائم آل محمد علیه السلام». صدوق نیز در التوحید با سند از نامبرده روایتی را نقل می‌کند که بر خلافت امیرالمؤمنین (علیه السلام) بعد از پیامبر (ص) دلالت دارد،^{۸۴} اما ظاهر کتاب‌های اهل سنت بر تسنن وی دلالت دارد؛ زیرا روایات وی بین آنها مشهور است و وی را به تشیع متهم نکرده‌اند، بلکه ظاهراً وی از اجلاء اهل سنت است؛ زیرا ذهبی وی را به «الامام الحافظ الجوال» توصیف کرده است.^{۸۵}

۸. احمد بن یعقوب الشیبانی من غلمان العیاشی^{۸۶}

وی همان ابونصر احمد بن یعقوب السنائی من غلمان العیاشی است که شیخ وی را در باب من لم یرو ذکر کرده و در ترجمه وی گفته است «له تصانیف».^{۸۷} پس ابن شهر آشوب این عنوان را از شیخ گرفته و شخص مورد بحث را جزء مولفین شیعه ذکر کرده است و چون وی از شاگردان عیاشی بوده است احتمالاً متوفای اواسط قرن چهارم است.

۹. اسماعیل بن عباد الصاحب الکافی^{۸۸}

وی ابوالقاسم اسماعیل بن عباد بن عباس الطالقانی مشهور به «الصاحب» و «کافی الکفاة» و متوفای سال ۳۸۵ هجری است.^{۸۹}

برخی از علمای متأخر امامیه مانند صاحب الرياض تصریح کرده‌اند به اینکه نامبرده شیعه و امامی مذهب بوده است،^{۹۰} اما مشهور این است که وی معتزلی مذهب بوده است، چنانکه ذهبی در السیر درباره وی گفته است: «کان شیعیاً معتزلیاً» و در توصیف کتاب الامامة وی گفته

۷۰. معالم العلماء، ص ۲۴، رقم ۱۱۶.

۷۱. رجال الطوسی، ص ۴۱۲، رقم ۵۹۶۹.

۷۲. معالم العلماء، ص ۲۵، رقم ۱۲۰.

۷۳. رجال الطوسی، ص ۳۵۵، رقم ۵۲۵۶.

۷۴. جامع الرواة، ج ۱، ص ۴۴.

۷۵. نقد الرجال، ص ۱۹.

۷۶. معالم العلماء، ص ۲۵، رقم ۱۲۲.

۷۷. رجال الطوسی، ص ۴۲۲، رقم ۶۳۱۲.

۷۸. رک به: تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۲۳۰، ۲۳۱، رقم ۶۹۰ و سیر اعلام النبلاء، ج ۱۴، ص ۵۲۹، رقم ۳۰۲.

۷۹. رک به: الامالی للطوسی، ص ۴۴۷، ح ۹۹۹، و ص ۵۰۶، ۵۰۷، ح ۱۱۰۹ و میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۳۳۴، رقم ۹۹۷۱، ترجمه یحیی بن یسار.

۸۰. معالم العلماء، ص ۲۴، رقم ۱۱۳.

۸۱. رک به: کمال الدین، ص ۴۳۳، ح ۱۶، و ص ۴۷۶، ح ۲۶.

۸۲. معالم العلماء، ص ۲۴، رقم ۱۱۷.

۸۳. تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۱۰، ۲۱۱، رقم ۲۶۶۹.

۸۴. رک به: التوحید، ص ۳۱۰، ۳۱۱، ح ۲.

۸۵. سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶، ص ۱۶۹، ۱۷۱، رقم ۱۲۴ و رک به: تاریخ جرجان، ص ۱۲۲، رقم ۱۰۳.

۸۶. معالم العلماء، ص ۲۴، رقم ۱۱۴.

۸۷. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، رقم ۵۹۲۸.

۸۸. معالم العلماء، ص ۱۰، رقم ۵۱.

۸۹. رک به: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶، ص ۵۱۱، ۵۱۴، رقم ۳۷۷.

۹۰. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۸۴.

۱۳. **الحسین بن احمد بن بکیر الصیرفی البغدادی التمار**^{۹۹}
وی در تاریخ بغداد با عنوان «الحسین بن احمد بن عبدالله بن عبدالرحمن بن بکیر ابو عبدالله الصیرفی» ترجمه و تاریخ وفات وی سال ۳۸۳ ذکر شده است.^{۱۰۰}

ابن شهر آشوب بعد از عنوان این شخص درباره او گفته است: «له کتاب عیون مناقب أهل البيت عليهم السلام».^{۱۰۱}

ظاهراً شخص مورد بحث با وجود آنکه از محبین اهل بیت (علیهم السلام) بوده از اهل سنت است؛ زیرا روایات وی بین آنها مشهور است و او را در شمار حفاظ خود ذکر کرده و به تشیع متهم نکرده‌اند.^{۱۰۲}

۱۴. **ابو عبدالله الحسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم معروف به ابن قارورة البصری**^{۱۰۳}

از تاریخ وفات وی اطلاعی نداریم، اما احتمال دارد که متحد باشد با الحسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم بن مطرف بن محمد بن علی بن حمید ابوالحسن المطرفی الفقیه الاسترآبادی که صاحب تاریخ جرجان وی را ترجمه و گفته است که وی از روسای استرآباد بوده که به عراقین و فارس سفر کرده است و در سال ۳۵۹ از دنیا رفته است. سپس سه تن از مشایخ وی را که همگی از عامه‌اند، نام برده است.^{۱۰۴}

۱۵. **الحسین بن الجعل المتکلم البصری**^{۱۰۵}
این عنوان در امل الآمل به نقل از ابن شهر آشوب این گونه آمده است: «الحسین الجعل المتکلم البصری».^{۱۰۶} البصری يعرف بالجعل ترجمه و تاریخ وفات وی سال ۳۶۹ هجری ذکر شده است.^{۱۰۷} تمامی منابعی که به ترجمه وی پرداخته‌اند، تصریح کرده‌اند که وی از شیوخ معتزله بوده است.^{۱۰۸}

۱۶. **ابو عبدالله الحسین بن داود الکردی البشنوی**^{۱۰۹}
شخص مورد بحث چنان‌که از الکامل ابن اثیر برمی‌آید در سال ۳۸۰ هجری زنده بوده است.^{۱۱۰}

است: «وفیه مناقب الامام علی و یثبت فیہ امامة من تقدمه».^{۹۹} ابن طاووس نیز در البقین گفته است که شیخ مفید و سید مرتضی به نامبرده نسبت اعتزال داده‌اند.^{۹۲}

۱۰. **ابوالفضل جعفر بن الفرات معروف ب- ابن خنزابة**^{۹۳}
خطیب بغدادی در تاریخ بغداد وی را با عنوان «جعفر بن الفضل بن جعفر بن محمد بن الفرات ابوالفضل المعروف بابن خنزابة» ترجمه و تاریخ وفات وی را سال ۳۹۱ هجری ذکر کرده است.^{۹۴}

ظاهراً ابن شهر آشوب وی را شیعه دانسته است، اما اهل سنت وی را ترجمه و متهم به تشیع نکرده‌اند و بلکه وی را از حفاظ خود دانسته‌اند.^{۹۵}

۱۱. **الحسن بن الحسن بن الحكم الحبري**^{۹۶}
احتمالاً عنوان صحیح این گونه است: «الحسن بن الحسین بن الحكم الحبري»؛ زیرا نام موجود در اسناد «الحسین بن الحكم الحبري» و او همان «الحسین بن الحكم بن مسلم الحبري الکوفی» صاحب کتاب ما نزل من القرآن فی أهل البيت عليهم السلام معروف به تفسیر الحبري است که به سال ۲۸۶ از دنیا رفته است و فرات بن ابراهیم الکوفی (م ۳۵۲) در کتاب تفسیرش فراوان از وی نقل روایت کرده است. پس اگر این احتمال درست باشد، قاعدتاً وفات پسرش حسن بعد از سال ۳۰۰ هجری خواهد بود و البته به عقیده برخی از محققین عنوان مذکور در معالم العلماء مصحف و مراد خود «الحسین بن الحكم الحبري» صاحب تفسیر است و پسر وی مقصود نیست.

۱۲. **ابو طالب الحسن بن مهدی**^{۹۷}
از تاریخ وفات وی اطلاعی نداریم. ابن شهر آشوب کتاب المفتاح را به وی نسبت داده است و صاحب الرياض در اتحاد وی با ابوعلی الحسن بن مهدی مطلبی را بیان کرده است که حاصل آن طبق گفته صاحب الذریعه چنین است: «ظاهراً کتاب المفتاح در باب اخبار است و اینکه مولف آن شیخ ابوعلی الحسن بن مهدی است که نقل می‌کند از کتاب وی شیخ شرف الدین نجفی در کتاب تأویل الايات بعضی از احادیث را و همانا آن روایت را الحسن بن مهدی از الحسن بن عبدالرحیم التمار و او از صاحب کتاب الواحدة الحسن بن محمد بن جمهور العمی البصری روایت کرده است».^{۹۸} اگر اتحاد مذکور درست باشد وفات شخص مورد بحث قاعدتاً بعد از سال ۴۰۰ خواهد بود؛ زیرا الحسن بن محمد بن جمهور العمی متوفای بعد از سال ۳۰۰ هجری است.

۹۹. معالم العلماء، ص ۳۸، رقم ۲۲۲.
۱۰۰. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۳، رقم ۴۰۵۱.
۱۰۱. معالم العلماء، ص ۳۸، رقم ۲۲۲.
۱۰۲. رک به: تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۳، رقم ۴۰۵۱ و میزان الاعتدال، ج ۱، ص ۵۲۳، ۵۲۲، رقم ۲۲۲۲.
۱۰۳. معالم العلماء، ص ۴۲، رقم ۲۷۰.
۱۰۴. تاریخ جرجان، ص ۵۲۴، رقم ۱۰۹۷.
۱۰۵. معالم العلماء، ص ۴۲، رقم ۲۶۷. وی در اواخر معالم العلماء (ص ۱۳۴، رقم ۹۰۹) نیز با عنوان «ابو عبدالله البصری استاذ القاضی عبدالجبار المعتزلی» ترجمه شده است.
۱۰۶. أمل الأمل، ج ۲، ص ۹۱، رقم ۲۴۲.
۱۰۷. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۷۳، رقم ۴۱۵۳.
۱۰۸. رک به: همان؛ الفهرست لابن الندیم، ص ۳۰۶ و لسان المیزان، ج ۲، ص ۳۰۳، رقم ۱۲۵۱.
۱۰۹. معالم العلماء، ص ۴۲، رقم ۲۶۸.
۱۱۰. رک به: الکامل لابن الاثیر، ج ۹، ص ۲۴ و الغدیر، ج ۴، ص ۳۴، ۳۶.

۹۱. رک به: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶، ص ۵۱۲، رقم ۳۷۷.
۹۲. البقین، ص ۴۵۷.
۹۳. معالم العلماء، ص ۳۲، رقم ۱۷۲.
۹۴. تاریخ بغداد، ج ۷، ص ۲۴۱، ۲۴۲، رقم ۳۷۲۳.
۹۵. رک به: همان؛ النسب، ج ۵، ص ۵۹۹ ماده (الوزیر)؛ البداية و النهایة، ج ۱۱، ص ۳۷۷.
۹۶. معالم العلماء، ص ۲۷، رقم ۲۲۴.
۹۷. همان، ص ۳۸، رقم ۲۲۹.
۹۸. الذریعه، ج ۲۱، ص ۳۱۳، رقم ۵۲۳۹. و رک به: رياض العلماء، ج ۱، ص ۳۲۲.

۱۷. الحسین العلوی^{۱۱۱}

از نسب کامل و تاریخ وفات وی اطلاعی نداریم. ابن شهر آشوب کتاب المفتخر را به وی نسبت داده است، بنابراین احتمال دارد که با الحسن بن حمزة العلوی الطبری المرعشی (م ۳۵۸) متحد باشد؛ زیرا یکی از کتاب‌های نامبرده با نام المفتخر است^{۱۱۲} و غیر از وی هیچ یک از علمای امامیه کتابی با این نام ننوشته است.

۱۸. زید بن محمد بن جعفر الکوفی، ابن الیاس^{۱۱۳}

این شخص ابوالحسین زید بن محمد بن جعفر بن المبارک العامری الکوفی معروف به ابن ابی الیاس است که در تاریخ بغداد ترجمه و سال وفات وی ۳۴۱ هجری ذکر شده است.^{۱۱۴} شیخ او را در باب من لم یرو ترجمه و درباره وی گفته است: «روی عنه التلعکبری، قال: قدم علينا بغداد و نزل فی نهر البزازین. سمع منه سنة ثلاثین و ثلاثمائة و له منه اجازة، وکان له کتاب الفضائل، روی عنه الحسن بن علی بن الحسن الدینوری العلوی، روی عن علی بن الحسین بن بابویه».^{۱۱۵} سپس ابن شهر آشوب با توجه به عبارت «و کان له کتاب الفضائل در عبارت نقل شده از شیخ، وی را در شمار مؤلفین شیعه ذکر کرده است، اما ظاهراً عبارت «و کان له کتاب الفضائل، روی عنه...» چنان که از رجال نجاشی برمی آید، مربوط به زکار بن الحسن الدینوری است^{۱۱۶} و به شخص مورد بحث ارتباطی ندارد و یا مربوط می شود به زکار بن یحیی الواسطی چنان که از فهرست این گونه برمی آید.^{۱۱۷}

۱۹. طاهر بن عیسی الوراق من اهل کش^{۱۱۸}

این شخص را اولین بار شیخ در باب من لم یرو با کنیه ابومحمد ذکر کرده است و در ترجمه وی گفته است: «صاحب کتب، روی عنه الکنشی».^{۱۱۹} پس ابن شهر آشوب این عنوان را از شیخ گرفته و شخص مورد بحث را جزء مؤلفین شیعه ذکر کرده است و چون وی از مشایخ کنشی (متوفای حدود ۳۴۰) بوده است، قاعدتاً می باید متوفای اوایل قرن چهارم باشد.

۲۰. ابن الندیم ابوالفرج محمد بن اسحاق^{۱۲۰}

وی که صاحب کتاب معروفی به نام فهرست است، متوفای سال ۳۸۵ یا حدود آن است؛ اگرچه برخی وی را متوفای ۴۳۸ نیز دانسته اند.^{۱۲۱}

ظاهراً ابن شهر آشوب وی را شیعه دانسته است، اما برخی از علمای اهل سنت تصریح کرده اند به اینکه وی شیعه معتزلی بوده است^{۱۲۲} و البته منظور ایشان همان معتزله است؛ زیرا اهل سنت معتزله را در شمار شیعیان می دانند. افزون بر این اگر نامبرده شیعه می بود، قطعاً نجاشی و شیخ وی را ترجمه می کردند؛ زیرا او در طبقه مشایخ ایشان است و آن دو بزرگوار در مواضع گوناگونی از کتاب وی نقل قول کرده اند. بنابراین معنا ندارد که بگوییم از ترجمه وی غافل شده اند.

۲۱. ابوبکر محمد بن اسحاق بن خزیمه^{۱۲۳}

این شخص از بزرگان اهل سنت است و در سال ۳۱۱ هجری از دنیا رفته است.^{۱۲۴}

۲۲. ابوعبدالله محمد بن عمران المرزبانی^{۱۲۵}

این شخص که ابن شهر آشوب کتاب ما نزل من القرآن فی علی ابن ابی طالب (ع) را به وی نسبت داده، بین اهل سنت مشهور است و آنها به وی اعتزال و میل به تشیع را نسبت داده اند.^{۱۲۶} کنیه وی نیز در اکثر منابع ابوعبیدالله ذکر شده و متوفای سل ۳۸۴ هجری است.^{۱۲۷}

۲۳. ابن فیاض القاضی النعمان بن محمد^{۱۲۸}

وی ابوحنیفه النعمان بن محمد بن منصور التمیمی المغربی صاحب کتاب معروف دعائم الاسلام و متوفای سال ۳۶۳ هجری است.^{۱۲۹}

ابن شهر آشوب در معالم العلماء پس از عنوان وی درباره وی گفته است: «لیس بامامی»^{۱۳۰} و سپس نام تعدادی از کتاب‌های وی را ذکر کرده است. احتمالاً مراد ابن شهر آشوب از «لیس بامامی» این است که نامبرده دوازده امامی نبوده؛ زیرا وی در ابتدا مالکی مذهب بوده، سپس شیعه شده و چون در کتاب دعائم الاسلام از امامان بعد از امام صادق (ع) نقل روایت نکرده، برخی از علما مانند ابن شهر آشوب گفته اند که وی امامی نبوده و برخی دیگر مانند علامه مجلسی گفته است «که عدم روایت وی از امامان بعد از امام صادق (ع) به جهت ترسش از خلفای اسماعیلیه بوده»^{۱۳۱}؛ زیرا وی در آن زمان در مصرقاضی بوده است. به هرحال آنچه مسلم است این است که وی به حسب

۱۲۲. رک به: لسان المیزان، ج ۵، ص ۷۲، رقم ۲۳۷.

۱۲۳. معالم العلماء، ص ۱۱۵، رقم ۷۶۸.

۱۲۴. رک به: تذکره الحفاظ، ج ۲، ص ۷۲۰، ۷۳۰ و سیر اعلام النبلاء، ج ۱۴، ص ۳۶۵، ۳۸۲، رقم ۲۱۴.

۱۲۵. معالم العلماء، ص ۱۱۸، رقم ۷۸۶.

۱۲۶. رک به: تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۳۵۲، ۳۵۳، رقم ۱۴۷۵، الانساب، ج ۵، ص ۲۵۶، ۲۵۷، ماده (المرزبانی)، لسان المیزان، ج ۵، ص ۳۲۶، ۳۲۷، رقم ۱۰۷۷ و فهرست لابن الندیم، ص ۲۱۱.

۱۲۷. همان‌ها.

۱۲۸. معالم العلماء، ص ۱۲۶، رقم ۸۵۳.

۱۲۹. رک به: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶، ص ۱۵۰، ۱۵۱، رقم ۱۰۶.

۱۳۰. معالم العلماء، ص ۱۲۶، رقم ۸۵۳.

۱۳۱. بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۸.

۱۱۱. معالم العلماء، ص ۴۲، رقم ۲۷۲.

۱۱۲. رک به: رجال النجاشی، ص ۶۴، رقم ۱۵۰، فهرست، ص ۵۲، رقم ۱۸۴ و معالم العلماء، ص ۳۶، رقم ۲۱۵.

۱۱۳. معالم العلماء، ص ۵۱، رقم ۳۴۱.

۱۱۴. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۴۵۰، رقم ۴۵۶۲.

۱۱۵. رجال الطوسی، ص ۴۲۶، ۴۲۷، رقم ۶۱۳۳.

۱۱۶. رک به: رجال النجاشی، ص ۱۷۶، رقم ۴۶۴.

۱۱۷. رک به: فهرست، ص ۷۵، رقم ۳۰۴.

۱۱۸. معالم العلماء، ص ۶۱، رقم ۴۱۷.

۱۱۹. رجال الطوسی، ص ۴۲۸، رقم ۶۱۵۵.

۱۲۰. معالم العلماء، ص ۱۴۳، رقم ۱۰۰۰.

۱۲۱. رک به: هدیة العارفين، ج ۲، ص ۵۵ و الاعلام، ج ۶، ص ۲۹.

- که این شخص را در سال ۴۳۴ قمری در شهرری ملاقات کرده است.^{۱۳۳}
۶. ابوالحسن سلیمان (خ سلمان) بن الحسن بن سلیمان (خ سلمان) الصهرشتی = سلیمان بن الحسن بن محمد الصهرشتی. این شخص با عنوان اول از زیادات شیخ منتجب الدین است و منتجب الدین او را در شمار شاگردان شیخ طوسی و سید مرتضی آورده است.^{۱۳۴} و با عنوان دوم از زیادات ابن شهر آشوب است.^{۱۳۵} برخی تصور کرده‌اند که این دو عنوان مربوط به دو نفر است؛ زیرا غیر از اختلاف در اسم و نسب، نام کتاب‌هایی که منتجب الدین به عنوان اول نسبت داده، غیر از نام کتاب‌هایی است که ابن شهر آشوب به عنوان دوم نسبت داده است، اما اتحاد دو عنوان مذکور ظاهر و بلکه قطعی به نظر می‌رسد.^{۱۳۶} شخص مذکور در سال ۴۴۲ قمری از نجاشی صاحب کتاب الرجال و ابوالحسن محمد بن الحسین القتال تحمل حدیث نموده است.^{۱۳۷}
۷. ابوالحسن البصری (خ البصری). این شخص از زیادات ابن شهر آشوب^{۱۳۸} و از شاگردان سید مرتضی بوده است.^{۱۳۹} در تاریخ بغداد با عنوان محمد بن محمد بن احمد بن محمد بن خلف ابوالحسن البصری ترجمه و تاریخ وفات وی سال ۴۴۳ قمری ذکر شده است.^{۱۴۰}
۸. ابوالحسن علی بن محمد بن علی العلوی العمری المعروف بابن الصوفی، صاحب کتاب معروف المجدی فی أنساب الطالبین. این شخص نیز از زیادات ابن شهر آشوب^{۱۴۱} و متوفای بعد از سال ۴۴۳ قمری است.^{۱۴۲}
۹. ابوالقاسم عبدالعزیز بن محمد بن عبدالعزیز الامامی النیسابوری. این شخص از زیادات منتجب الدین است.^{۱۴۳} و در سال ۴۴۴ قمری در قم ابوسعید محمد بن احمد الخزاعی النیسابوری (جد شیخ ابوالفتح الرازی) از وی تحمل حدیث نموده است.^{۱۴۴}
۱۰. ابوسعید اسماعیل بن علی بن الحسین السمان. این شخص نیز از زیادات منتجب الدین است.^{۱۴۵} و در سال ۴۴۵ قمری و به قولی ۴۴۳ و به قولی دیگر ۴۴۷ از دنیا رفته است.^{۱۴۶}

- ظاهر اسماعیلی مذهب بوده؛ چه حقیقتاً و یا تقیتاً که البته برای تقیه وی دلیل محکمی وجود ندارد و آنچه که علامه فرموده به گفته صاحب ریاض تنها یک احتمال است.^{۱۳۲}
- ب) رجالی که بعد از سال ۴۰۰ تا حدود سال ۴۶۰ (سال وفات شیخ طوسی) از دنیا رفته‌اند و از زیادات شیخ منتجب الدین و ابن شهر آشوب یا یکی از آن دو بر فهرست شیخ طوسی‌اند.
۱. ابوالحسن محمد بن احمد بن علی بن الحسن بن شاذان القمی. این شخص از زیادات ابن شهر آشوب است.^{۱۳۳} و چون از مشایخ ابوالعباس النجاشی (م ۴۵۰) صاحب کتاب معروف رجال النجاشی است،^{۱۳۴} می‌توان وفات وی را در اوایل قرن پنجم دانست.
۲. السید ابوالعباس عقیل بن الحسین بن محمد بن علی بن اسحاق بن عبدالله بن جعفر بن عبدالله بن جعفر بن محمد بن علی بن ابی طالب (علیهم السلام). این شخص از زیادات شیخ منتجب الدین است.^{۱۳۵} و چنان‌که در بشاره المصطفی آمده است در سال ۴۲۶ (خ - ۴۲۰) قمری ابوسعید محمد بن احمد بن الحسین النیسابوری از وی تحمل حدیث نموده است.^{۱۳۶}
۳. الوزير السعید ذوالمعالی زین الکفایة ابوسعید منصور بن الحسین الابی. این شخص نیز از زیادات شیخ منتجب الدین است و منتجب الدین او را از شاگردان شیخ طوسی دانسته است؛^{۱۳۷} در حالی که وی در سال ۴۳۲ قمری یا مدتی بعد از آن از دنیا رفته است.^{۱۳۸}
۴. عبیدالله بن عبدالله الاسترآبادی (خ السعد آبادی). این شخص از زیادات ابن شهر آشوب است.^{۱۳۹} و در سال ۴۳۳ قمری در بصره از ابوالحسن بن زنجی لغوی تحمل حدیث نموده است.^{۱۴۰}
۵. السید الاجل المرتضی ذوالفخرین ابوالحسن المطهر بن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمد الحسینی الدیاجی. این شخص از زیادات شیخ منتجب الدین است.^{۱۴۱} او در سفر حج، شیخ طوسی را ملاقات و توفیق شاگردی وی را یافته است.^{۱۴۲} باخرزی در دمیه القصرگفته است

۱۳۳. رک به: الدرجات الرفیعة، ص ۴۹۶ به نقل از دمیه القصر.

۱۳۴. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۸۵، ۸۶، رقم ۱۸۴.

۱۳۵. معالم العلماء، ص ۵۶، رقم ۳۷۳.

۱۳۶. رک به: الذریعة، ج ۲، ص ۱۱۹ و ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۵، ۴۴۹، ۴۵۰.

۱۳۷. رک به: ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۵.

۱۳۸. معالم العلماء، ص ۱۳۶، رقم ۹۲۶.

۱۳۹. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۱۵۸ و ۴۳۹.

۱۴۰. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۴۵۵، ۴۵۶، رقم ۱۶۲۸.

۱۴۱. معالم العلماء، ص ۶۸، رقم ۴۷۰.

۱۴۲. رک به: المجدی، ص ۱۳۲ و ۱۳۶ (مقدمه محقق) و ص ۱۸۴، مقدمه مؤلف.

۱۴۳. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۱۳، رقم ۲۳۳.

۱۴۴. رک به: الذریعة، ج ۹، ص ۷۳۵، پاورقی.

۱۴۵. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۸، رقم ۲.

۱۴۶. رک به: تاریخ مدینة دمشق، ج ۹، ص ۲۱، رقم ۷۵۲.

۱۳۲. رک به: ریاض العلماء، ج ۵، ص ۲۷۸.

۱۳۳. معالم العلماء، ص ۱۱۷، رقم ۷۷۸.

۱۳۴. رک به: رجال النجاشی، ص ۸۴، ۸۵، ۲۰۴، ترجمه احمد بن علی بن الحسن بن شاذان.

۱۳۵. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۱۲، رقم ۲۳۰.

۱۳۶. بشاره المصطفی، ص ۷۰، ج ۲، ص ۳۱۱ و نیز ج ۱۵، ص ۵۷ و ج ۲۲، ص ۲۶۷.

۱۳۷. سال ۴۲۰ از بشاره المصطفی نقل شده در حالی که در نسخه مطبوع از بشاره المصطفی سال ۴۲۶ ضبط گردیده است.

۱۳۸. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۶۱، رقم ۳۷۶.

۱۳۹. رک به: خاتمة المستدرک، ج ۳، ص ۷۸ و الذریعة، ج ۳، ص ۲۵۴.

۱۴۰. رک به: معالم العلماء، ص ۷۸، رقم ۵۲۸.

۱۴۱. رک به: ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۰۱ و الذریعة، ج ۲۰، ص ۵۶، ۵۵.

۱۴۲. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۵۳، رقم ۳۵۳.

۱۴۳. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۵۳، رقم ۳۵۳.

۱۶. ابومحمد عبدالباقی بن محمد بن عثمان الخطیب البصری. این شخص از زیادات منتجب الدین و از مشایخ شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است.^{۱۷۱} بنابراین می‌توان وفات وی را حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۱۷. السید عبیدالله بن موسی بن احمد بن محمد بن احمد بن موسی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (علیهم السلام). این شخص نیز از زیادات منتجب الدین و از مشایخ شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است.^{۱۷۲} و می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۱۸. ابوالمظفر لیث بن سعد بن لیث الاسدی، نزیل زنجان. این شخص نیز از زیادات منتجب الدین و از مشایخ شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است.^{۱۷۳} بنابراین می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۱۹. محمد بن زید بن علی الفارسی. این شخص نیز از زیادات منتجب الدین و از مشایخ شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است.^{۱۷۴} بنابراین می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۲۰. الادیب مجّمع بن محمد بن احمد المسکنی. این شخص نیز از زیادات منتجب الدین است.^{۱۷۵} و چون منتجب الدین کتب وی را با دو واسطه روایت می‌کند،^{۱۷۶} می‌توان وفات او را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۲۱. ابوالفرج المظفر بن علی بن الحسین الحمدانی. این شخص نیز از زیادات شیخ منتجب الدین است و چون شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان (م ۴۱۳) را درک کرده و منتجب الدین کتب وی را با دو واسطه روایت می‌کند،^{۱۷۷} می‌توان وفات او را نیز حدود سال ۴۵۰ قمری دانست.

۲۲. ابوبکر احمد بن الحسین بن احمد النیسابوری الخزاعی، نزیل الری. این شخص نیز از زیادات منتجب الدین و پدر شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است. منتجب الدین با سه واسطه کتب او را روایت می‌کند.^{۱۷۸} با این حال می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۱۱. ابوالصلاح تقی بن نجم الحلبی. این شخص را خود شیخ طوسی در کتاب رجالش ترجمه و در توصیف وی گفته است: «له کتب، قرأ علینا و علی المرتضی». ^{۱۵۷} منتجب الدین و ابن شهر آشوب نیز وی را ترجمه و نام برخی از تألیفات وی را آورده‌اند.^{۱۵۸} نامبرده در سال ۴۴۶ یا ۴۴۷ قمری از دنیا رفته است.^{۱۵۹}

۱۲. السید ابوطالب حمزة بن محمد بن عبدالله الجعفری. این شخص از زیادات منتجب الدین است،^{۱۶۰} البته چنان‌که پیشتر گفته شد منتجب الدین کتابی را به وی نسبت نداده است و تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد تنها صاحب **روضات الجنات** در ضمن ترجمه ابویعلی حمزة بن عبدالعزیز الدیلمی ملقب به سلار کتابی با نام «تتمة الملخص» را به شخص مورد بحث نسبت داده است.^{۱۶۱} ابن عساکروی را با عنوان حمزة بن محمد بن عبدالله بن محمد ابوطالب الجعفری الطوسی الصوفی ترجمه و تاریخ وفات وی را به نقل از حاکم هرات، ابوعبدالله الحسین بن محمد الکتبی سال ۴۴۸ قمری ذکر کرده است.^{۱۶۲}

۱۳. السید ابوالمعالی اسماعیل بن الحسن بن محمد الحسنی (خ - الحسینی) النقیب بنیسا بور. این شخص از زیادات منتجب الدین است.^{۱۶۳} و مرحوم سید عبدالعزیز در پاورقی فهرست منتجب الدین از کتاب **منتخب السیاق** نقل کرده‌اند که وی متوفای سال ۴۴۸ قمری است.^{۱۶۴}

۱۴. ابویعلی سلار بن عبدالعزیز الدیلمی. این شخص از زیادات ابن شهر آشوب^{۱۶۵} و نیز منتجب الدین است با این تفاوت که منتجب الدین نام وی را «سالار» آورده است.^{۱۶۶}

سیوطی از صفدی نقل کرده است که نامبرده متوفای سال ۴۴۸ قمری است،^{۱۶۷} اما صاحب **الریاض از نظام الاقوال** نقل کرده است که وی در سال ۴۶۳ قمری از دنیا رفته است.^{۱۶۸}

۱۵. ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان الکرّاجکی. این شخص نیز از زیادات ابن شهر آشوب و منتجب الدین است.^{۱۶۹} و متوفای سال ۴۴۹ قمری است.^{۱۷۰}

۱۵۷. رجال الطوسی، ص ۴۱۷، رقم ۶۰۳۴.

۱۵۸. رک به: فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۳۰، رقم ۶۰ و معالم العلماء، ص ۲۹، رقم ۱۵۵.

۱۵۹. رک به: لسان المیزان، ج ۲، ص ۷۱ و ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۰۰.

۱۶۰. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۶۲، رقم ۱۳۵.

۱۶۱. روضات الجنات، ج ۲، ص ۳۷۲-۳۷۳.

۱۶۲. تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۵، ص ۲۳۷، ۲۳۹، رقم ۱۷۷۷.

۱۶۳. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۰، رقم ۵.

۱۶۴. همان، ص ۱۱، پاورقی.

۱۶۵. معالم العلماء، ص ۱۳۵، رقم ۹۲۳.

۱۶۶. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۸۴، رقم ۱۸۳.

۱۶۷. بغية الوعاة، ج ۱، ص ۵۹۴.

۱۶۸. ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۴۳.

۱۶۹. معالم العلماء، ص ۱۱۸، رقم ۷۸۸ و فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۵۴، رقم ۳۵۵.

۱۷۰. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۱۴۰ و سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۱۲۱، ۱۲۲، رقم ۶۱.

۱۷۱. فهرست اسماء علماء الشيعة و مصنفیهم، ص ۱۱۰، رقم ۲۲۵.

۱۷۲. همان، ص ۱۱۱، ۱۱۲، رقم ۲۲۹.

۱۷۳. همان، ص ۱۵۰، رقم ۳۴۸.

۱۷۴. همان، ص ۱۵۵، رقم ۳۵۸.

۱۷۵. همان، ص ۱۷۰، رقم ۴۰۸.

۱۷۶. همان، ص ۱۷۰، رقم ۴۰۸.

۱۷۷. همان، ص ۱۵۶، رقم ۳۵۹.

۱۷۸. همان، ص ۸، ۷، رقم ۱.

۲۹. عبدالله بن محمد بن سنان الخفاجی. این شخص از زیادات ابن شهر آشوب است^{۱۸۸} و در تاریخ مدینه دمشق با عنوان عبدالله بن محمد بن سعید بن سنان ابو محمد الحلبی الشاعر المعروف بالخفاجی ترجمه و تایخ وفات وی بلاغاً سال ۴۶۶ قمری ذکر شده است.^{۱۸۹}

کتابنامه

اردبیلی، محمد بن علی؛ جامعة الرواة؛ تحقیق ابوالحسن الشعرانی؛ قم؛ مکتبه آیت الله المرعشی.

افندی الاصبهانی، میرزا عبدالله؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء؛ تحقیق السید احمد الحسینی؛ قم؛ مکتبه آیت الله المرعشی.

آقابرگ طهرانی؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة؛ بیروت؛ دار الاضواء.

جراده، عمر بن احمد؛ بغیة الطلب فی تاریخ حلب؛ تحقیق سهیل زکار؛ بیروت؛ دار الفکر.

حموی، یاقوت بن عبدالله الرومی؛ معجم البلدان؛ بیروت؛ دار احیاء التراث العربی. خطیب البغدادی، ابوبکر بن احمد بن علی؛ تاریخ بغداد؛ تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا؛ بیروت؛ دار الکتب العلمیة.

ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد؛ میزان الاعتدال فی نقد الرجال؛ بیروت؛ دار الفکر.

رازی، منتجب‌الدین علی بن عبیدالله بن الحسن؛ فهرست أسماء علماء الشیعة و مصنفیهم؛ تحقیق السید عبدالعزیز الطباطبائی؛ تهران؛ مجمع الذخائر الاسلامیة. سهمی، حمزه بن یوسف؛ تاریخ جرجان؛ بیروت؛ عالم الکتب.

شافعی معروف به ابن کثیر، اسماعیل بن عمر بن کثیر؛ البدایة و النهایة؛ تحقیق علی الشیری؛ بیروت؛ دار احیاء التراث العربی.

شافعی، ابوالقاسم علی بن الحسن؛ تاریخ مدینه دمشق؛ تحقیق علی الشیری؛ بیروت؛ دار الفکر.

شبیبری زنجانی، سید موسی؛ جرعه‌ای از دریا؛ قم؛ مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه. صدر، سید حسن؛ تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام؛ تهران؛ انتشارات اعلمی.

طبری، ابوجعفر محمد بن ابی القاسم؛ بشارة المصطفی لشیعة المرئضی؛ تحقیق جواد القیومی الاصفهانی؛ موسسه النشر الاسلامی.

طبری، ابوجعفر محمد بن جریر؛ دلائل الامامة؛ قم؛ موسسه البعثة.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن؛ الفهرست؛ تحقیق السید محمد صادق آل بحر العلوم؛ النجف الاشرف.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن؛ رجال الطوسی؛ تحقیق جواد القیومی الاصفهانی؛ قم؛ موسسه النشر الاسلامی.

عاملی، محمد بن الحسن الحرّ؛ امل الامل؛ تحقیق؛ السید احمد الحسینی؛ النجف الاشرف؛ مطبعة الاداب.

مازندرانی، محمد بن علی بن شهر آشوب؛ معالم العلماء؛ النجف الاشرف؛ المطبعة الحیدریة.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ بحار الانوار؛ تهران؛ المکتبه الاسلامیة.

مدنی، سید علی خان؛ الدرجات الرفیعة؛ قم؛ مکتبه بصیرتی.

نجاشی، احمد بن علی؛ رجال النجاشی؛ تحقیق آیت الله السید موسی الشبیری الزنجانی؛ قم؛ موسسه النشر الاسلامی.

نوری، میرزا حسن؛ خاتمة المستدرک؛ قم؛ مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

۱۸۸. معالم العلماء، ص ۷۷، رقم ۵۲۰.

۱۸۹. تاریخ مدینه دمشق، ج ۳۲، ص ۱۸۹، ۱۹۳، رقم ۳۴۹۸.

۲۳. المحسن بن الحسين بن احمد النيسابوري الخزاعي. این شخص نیز از زیادات منتجب‌الدین و عموی شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است و منتجب‌الدین با سه واسطه کتب وی را روایت می‌کند.^{۱۷۹} با این حال می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۲۴. الشیخ المفید ابوسعید محمد بن احمد بن الحسين النيسابوري. این شخص که جدّ ابوالفتح رازی مفسر معروف قرآن کریم است، از زیادات منتجب‌الدین و ابن شهر آشوب است^{۱۸۰} و منتجب‌الدین کتب وی را با دو واسطه روایت می‌کند. بنابراین می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۲۵. ثابت بن احمد بن عبد الوهاب الحلبي. این شخص از زیادات منتجب‌الدین است.^{۱۸۱} البته چنان‌که پیشتر گفته شد، منتجب‌الدین کتابی را به وی نسبت نداده است، اما به گمان قوی این شخص همان ابوالحسن ثابت بن اسلم بن عبد الوهاب حلبي است که در برخی از منابع اهل سنت گفته شده وی از علمای شیعه و از بزرگان علم نحو بوده و کتابی در تعلیل قرائت عاصم و اینکه قرائت عاصم قرائت قریش است تألیف کرده و در حدود سال ۴۶۰ توسط اسماعیلیه در مصر مصلوب شده است.^{۱۸۲}

۲۶. ابوالحسن علی بن هبة الله بن عثمان بن احمد بن ابراهيم ابن الرائقة الموصلي. این شخص نیز از زیادات منتجب‌الدین و از مشایخ شیخ مفید عبدالرحمان بن احمد نیشابوری (متوفای حدود ۵۰۰) است.^{۱۸۳} بنابراین می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست؛ اگرچه که وی از شیخ صدوق روایت کرده است.^{۱۸۴}

۲۷. الخليل بن ظفر بن الخليل الاسدي. این شخص نیز از زیادات منتجب‌الدین است و منتجب‌الدین با سه واسطه کتب وی را روایت می‌کند.^{۱۸۵} با این حال می‌توان وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۲۸. ابوالفضل ثابت بن عبدالله بن ثابت الیشکری من اولاد ثابت البنانی. این شخص نیز از زیادات منتجب‌الدین است^{۱۸۶} و چون از شاگردان سید مرتضی بوده است،^{۱۸۷} می‌توان وفات وی را نیز حدود ۴۵۰ قمری دانست.

۱۷۹. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۱۵۶، ۱۵۷، رقم ۳۶۰.

۱۸۰. همان، ص ۱۵۷، رقم ۳۶۱ و معالم العلماء، ص ۱۱۶، رقم ۷۷۴ با عنوان «ابوسعید محمد بن احمد النيسابوري» و ص ۱۳۸، رقم ۹۶۰.

۱۸۱. همان، ص ۳۵، رقم ۶۶.

۱۸۲. رک به: الوافی بالوفیات، ج ۱، ص ۴۷۰، بغیة الوعاة، ج ۱، ص ۴۸۰ و تأسیس الشیعة، ص ۱۰۶.

۱۸۳. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۱۱۰، ۱۰۹، رقم ۲۲۴.

۱۸۴. رک به: دلائل الامامة، ص ۳۷۶، ح ۳۴۰.

۱۸۵. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، ص ۶۹، رقم ۱۴۸.

۱۸۶. همان، ص ۳۵، رقم ۶۵.

۱۸۷. همان، ص ۳۵، رقم ۶۵.